

KSZTAŁTOWANIE POSTAW HUMANITARNEGO ZACHOWANIA SIĘ I NIESIENIA PIERWSZEJ POMOCY W RAMACH PRZEDMIOTU EDUKACJA DLA BEZPIECZEŃSTWA

SHAPING THE HUMANE ATTITUDE IN PROVIDING FIRST AID AS A PART OF THE LESSONS IN THE EDUCATION FOR SAFETY

Krzysztof KLIMEK

Wojskowa Akademia Techniczna

Abstrakt. Obecnie człowiek spotyka w swoim życiu wiele zagrożeń, w każdej chwili może ulec wypadkowi bądź być świadkiem takiego zdarzenia. Niejednokrotnie jednak ludzie nie potrafią lub nie chcą udzielić pomocy poszkodowanemu. Dlatego tak ważną kwestią jest ich przygotowanie, w szczególności dzieci i młodzieży, do udzielania pierwszej pomocy. Pierwszoplanowa rola w tym zakresie przypada więc edukacji szkolnej. Stąd też pierwszą część opracowania poświęcono analizie podstawy programowej i treści podręczników szkolnych z przedmiotu edukacja dla bezpieczeństwa – oczywiście pod kątem problemów i zagadnień związanych z pierwszą pomocą w nagłych wypadkach. W dalszej kolejności przedstawiono ustawy i rozporządzenia, które normują proces przygotowania nauczycieli do prowadzenia lekcji w zakresie udzielania pierwszej pomocy. Natomiast zasadniczą i najistotniejszą część rozważań stanowią treści dotyczące kształtowania u uczniów na lekcjach edukacji dla bezpieczeństwa gotowości do niesienia pomocy potrzebującym, humanitaryzmu i altruizmu.

Abstract. Contemporary man faces many dangers in his lifetime, and may have accidents or witness such an event at any time. Often people are unable or unwilling to help the injured. That is why it is so important to prepare people, especially children and adolescents, to provide first aid. The primary role in this respect is therefore played by school education. Hence, the first part of this study is devoted to the analysis of the core curriculum, and the content of school textbooks on the subject of Education for safety – obviously in terms of problems and issues related to first aid in emergency. Subsequently, the laws and regulations that regulate the process of preparing teachers to conduct first aid lessons are presented. On the other hand, the main and most important part of this consideration, is the content on shaping students' readiness to help those in need, humanitarianism and altruism in the Education for Safety lessons.

Słowa kluczowe: pierwsza pomoc, postawy humanitarne, altruizm, edukacja dla bezpieczeństwa

Keywords: first aid, humanitarian attitudes, altruism, education for security

Wstęp

Każdy z nas może znaleźć się w sytuacji, kiedy trzeba będzie udzielić komuś pierwszej pomocy. Być może potrzebującym okaże się osoba dorosła, a być może dziecko. Jednak aby można było podejmować skuteczne działania w tym zakresie, niezbędne są wiedza i umiejętności postępowania z poszkodowaną osobą. Stąd też zagadnienia związane z udzielaniem pierwszej pomocy przedmedycznej przez przypadkowego świadka zdarzenia mają swoje miejsce w szkolnych programach

kształcenia w przedmiocie edukacja dla bezpieczeństwa (w szkole podstawowej, liceum i technikum). Warto przy tym zauważyć, że skuteczność edukacji w zakresie pierwszej pomocy zależy w dużej mierze od nauczyciela prowadzącego lekcje z tego przedmiotu – jego wiedzy i umiejętności przedmiotowych, metodycznych oraz postaw. Ponadto oprócz wiedzy i umiejętności uczniów niezwykle istotne jest kształtowanie odpowiednich postaw prospołecznych, w szczególności postaw humanitarnych, altruistycznych i wrażliwości na cierpienie innych ludzi. O tym, że jest ogromna potrzeba kształtowania takich postaw, świadczą chociażby bardzo częste informacje podawane w mediach, jak również obserwacja codziennych zachowań części naszego społeczeństwa. Nie zawsze świadkowie jakiegoś tragicznego zdarzenia „stają na wysokości zadania” – wydaje się, że w wielu przypadkach nie potrafimy pomóc i wycofujemy się lub przejawiamy postawę bierną i czekamy na to, co zrobią inni. A przecież czas odgrywa tu niebagatelną rolę, każda minuta, a nawet sekundy mogą decydować o życiu lub zdrowiu człowieka. Dla podkreślenia wagi tego problemu w artykule przedstawiono rozważania na ten temat.

Pierwsza pomoc w programach szkolnej edukacji dla bezpieczeństwa

Pierwsza pomoc, zgodnie z zapisami ustawy o Państwowym Ratownictwie Medycznym, to „zespół czynności podejmowanych w celu ratowania osoby w stanie nagłego zagrożenia zdrowotnego wykonywanych przez osobę znajdującą się w miejscu zdarzenia, w tym również z wykorzystaniem wyrobów medycznych i wyposażenia wyrobów medycznych” (Ustawa z dnia 8 września 2006 r. o Państwowym Ratownictwie Medycznym, art. 3, pkt 7). Stąd też pierwszą pomoc definiuje się najczęściej „jako takie zachowanie, które służy udzieleniu pomocy poszkodowanemu. Jest to wstępna opieka nad osobą, która ucierpiała w nagłym wypadku, doznała urazu lub ataku choroby. Takie działanie może być rozpoczęte w każdej sytuacji i przez każdego. Główne cele pierwszej pomocy to ochrona życia, zapobieganie dalszym urazom lub pogłębianiu się dysfunkcji, zapewnienie ulgi w cierpieniu i wspomaganie powrotu do zdrowia. Natomiast osoba udzielająca pierwszej pomocy to taka, która została w tym zakresie przeszkolona, potrafi rozpoznać, ocenić i określić priorytety związane z działaniem w tej sytuacji oraz udzielić pomocy w sposób kompetentny. Winna ona również mieć świadomość ograniczeń, a jeśli zajdzie potrzeba – wezwać dodatkową pomoc” (Korbelak, Smoleń 2008, s. 8).

Pierwsza pomoc ma kluczowe znaczenie w nagłych sytuacjach zagrażających życiu lub zdrowiu. Współcześnie człowiek narażony jest na liczne wypadki, zarówno w pracy, w szkole, jak i na drodze. Może być także świadkiem takiego zdarzenia. Wiedza na temat zasad udzielania pierwszej pomocy poszkodowanym jest zatem niezwykle cenna. Od najmłodszych lat dzieci powinny być wobec tego oswajane z tą tematyką i przygotowywane do przeprowadzania czynności związanych z pierwszą

pomocą przedmedyczną, aby mogły zareagować w odpowiednim momencie – niezależnie od tego, czy w ich otoczeniu dojdzie do wypadku, czy będą musiały pomóc osobie, która omdlała, ma złamaną kończynę bądź też cierpi na odmrożenie lub poparzenia. W tym celu niezbędne są regularne ćwiczenia oraz fachowe przekazywanie uczniom wiedzy z zakresu udzielania pierwszej pomocy (Korbelak, Smoleń 2008, s. 7-8).

Umiejętność udzielenia pierwszej pomocy przedmedycznej przez przypadkowego świadka zdarzenia jest niezwykle istotna. Pozwala na ograniczenie skutków incydentu, a niejednokrotnie zwiększa szansę na przeżycie poszkodowanego. Pierwsza pomoc ma na celu niedopuszczenie do dalszych uszkodzeń i zabezpieczenie poszkodowanego oraz miejsca zdarzenia do momentu przybycia służb ratowniczych. W dzisiejszych czasach umiejętność udzielania pierwszej pomocy przedmedycznej można uznać za cenną, przede wszystkim z uwagi na fakt, że kilka prostych czynności popartych nabytą uprzednio wiedzą może uratować ludzkie życie. Posiadanie tej umiejętności wydaje się realnym i niezbędnym elementem wykształcenia każdego człowieka, w którego świadomości pierwsza pomoc powinna znajdować swoje stałe miejsce (Olchawa, Fecko-Gałowicz 2017, s. 29).

Jeden z ważniejszych aspektów bezpieczeństwa stanowi ratownictwo. Zakres jego działalności jest bardzo szeroki na wielu szczeblach organizacji każdego kraju. Działalność ta jest prowadzona permanentnie w czasie pokoju. Dotyczy spraw związanych z ratowaniem zarówno zdrowia i życia ludzkiego, mienia, jak i otaczającego środowiska. Dlatego też trafnym założeniem jest, aby w systemie edukacji dla bezpieczeństwa znalazły się przede wszystkim zagadnienia przygotowujące społeczeństwo do ratowania życia człowieka, z nauką zasad udzielania pierwszej pomocy na czele (Jeziński 2017, s. 17).

Podręcznik przedmiotowy dla uczniów szkół średnich zawiera w części pierwszej – dotyczącej udzielania pierwszej pomocy w nagłych wypadkach – takie zagadnienia, jak: organizacja pierwszej pomocy, kontrola funkcji życiowych, utrata przytomności, resuscytacja krążeniowo-oddechowa, rany, krwawienia i krwotoki, uszkodzenia kości i stawów, oparzenia termiczne i chemiczne, ciała obce w organizmie, wstrząs pourazowy, pogryzienia, użądlenia, ukąszenia (Breitkopf, Cieśla 2012, s. 7-91). Trzeba przy tym zauważyć, że na końcu każdego rozdziału, w bloku nazwanym „Podsumowanie i sprawdzenie”, znajdują się pytania i polecenia, w których przedstawione są konkretne sytuacje życia codziennego, wymagające od uczniów podjęcia określonych działań ratowniczych. Informacje w podręczniku są zbieżne z Podstawą programową kształcenia ogólnego, w której treści nauczania, ujęte w pkt III (Podstawy pierwszej pomocy), zawierają wymagania szczegółowe w tym zakresie. Określono w nich, że uczeń:

- 1) rozumie znaczenie podejmowania działań z zakresu udzielania pierwszej pomocy przez świadka zdarzenia oraz przedstawia jego rolę;
- 2) zna zasady bezpiecznego postępowania w miejscu zdarzenia;

- 3) podaje przykłady zagrożeń w środowisku domowym, ulicznym, wodnym, w przestrzeniach podziemnych, w lasach;
- 4) przedstawia metody zapewnienia bezpieczeństwa własnego, osoby poszkodowanej i otoczenia w sytuacjach symulowanych podczas zajęć;
- 5) potrafi rozpoznać osobę w stanie zagrożenia życia;
- 6) zna zasady postępowania z osobą nieprzytomną;
- 7) zna i wykonuje podstawowe czynności resuscytacji krążeniowo-oddechowej;
- 8) wykonuje podstawowe czynności pierwszej pomocy w zadławieniu;
- 9) zna zasady pierwszej pomocy w urazach kończyn;
- 10) rozumie, na czym polega udzielanie pierwszej pomocy w oparzeniach;
- 11) rozumie, na czym polega udzielenie pierwszej pomocy we wstrząsie;
- 12) rozumie, na czym polega udzielenie pierwszej pomocy osobie podtopionej;
- 13) rozumie, na czym polega udzielenie pierwszej pomocy w zatruciach (Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 30 stycznia 2018 r. w sprawie podstawy programowej..., s. 314-317).

Natomiast w podręczniku dla szkół podstawowych, w rozdziale o podstawach pierwszej pomocy, oprócz niezbędnych wiadomości z tego zakresu przedstawiono informacje o postępowaniu w miejscu zdarzenia i pomocy osobie nieprzytomnej. Materiał zawarty w podręczniku jest ściśle powiązany z Podstawą programową, w której treści nauczania - wymagania szczegółowe (pkt III Podstawy pierwszej pomocy) dotyczą takich osiągnięć ucznia, jak:

- a) rozumienie znaczenia podejmowania działań z zakresu udzielania pierwszej pomocy przez świadka zdarzenia oraz przedstawienie jego roli;
- b) znajomość zasad bezpiecznego postępowania w miejscu zdarzenia;
- c) podawanie przykładów zagrożeń w środowisku domowym, ulicznym, wodnym, w przestrzeniach podziemnych, w lasach;
- d) przedstawienie metod zapewnienia bezpieczeństwa własnego, osoby poszkodowanej i otoczenia w sytuacjach symulowanych podczas zajęć;
- e) rozpoznawanie osoby w stanie zagrożenia życia;
- f) znajomość zasad postępowania z osobą nieprzytomną;
- g) znajomość i umiejętność wykonywania podstawowych czynności resuscytacji krążeniowo-oddechowej;
- h) umiejętność wykonywania podstawowych czynności pierwszej pomocy w zadławieniu;
- i) znajomość zasad pierwszej pomocy w urazach kończyn;
- j) rozumienie, na czym polega udzielanie pierwszej pomocy w oparzeniach (Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego, s. 193-195).

„Każdy z nas może stać się świadkiem wypadku – w drodze do szkoły, w domu albo podczas wakacyjnego wypoczynku. Są to zdarzenia, których się nie spodziewamy i których nie można przewidzieć. Od naszej postawy może zależeć życie innych ludzi,

dlatego trzeba wiedzieć, jak odpowiednio reagować w danej sytuacji” (Słoma 2017, s. 68). Kiedy w naszej obecności ludzie doznają urazów, nagle pogarsza się stan ich zdrowia, a życie staje się zagrożone – pojawia się w nas naturalny odruch spieszenia na ratunek i udzielenia pomocy. Jest to nie tylko instynktowna, spontaniczna reakcja, lecz także obowiązek prawny. Zgodnie z polskim prawem każdy jest odpowiedzialny za zdrowie i życie innego człowieka. Stanowi o tym art. 162 §1 Kodeksu karnego, w myśl którego: „Kto człowiekowi znajdującemu się w położeniu grożącym bezpośrednim niebezpieczeństwem utraty życia albo ciężkiego uszczerbku na zdrowiu nie udziela pomocy, mogąc jej udzielić bez narażenia siebie lub innej osoby na niebezpieczeństwo utraty życia albo ciężkiego uszczerbku na zdrowiu, podlega karze pozbawienia wolności do lat 3” (Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny, art. 162 § 1).

Jedną z najważniejszych umiejętności zdobywanych w szkole jest zdolność udzielania pierwszej pomocy. Już na wczesnym etapie edukacji należy wprowadzić zagadnienia związane z ochroną zdrowia i życia: ocenę bezpieczeństwa miejsca zdarzenia, rozpoznanie potencjalnego zagrożenia życia na podstawie prostych objawów, skuteczne wezwanie pomocy, podejmowanie wstępnych czynności ratujących życie (Podstawa programowa kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, s. 29). Dzięki edukacji w zakresie pierwszej pomocy możliwe jest wyrobienie umiejętności kontrolowania emocji, niepopadania w panikę i zaniechania pochopnych kroków, które mogłyby przynieść konsekwencje stanowiące zagrożenie nie tylko dla poszkodowanego, lecz także dla osoby ratującej. Ważne jest, aby każdy posiadał wiedzę na temat postępowania w stanach zagrożenia. Należy podkreślić, że udzielenie pomocy przez przypadkowego świadka jest pierwszym ogniwem w łańcuchu przeżycia. Z tego powodu istotne znaczenie ma przekazywanie zasad pomocy przedmedycznej oraz kształtowanie postaw wobec zagrożenia zdrowia i życia (Olchawa, Fecko-Gałowicz 2017, s. 30).

Nauka udzielania pierwszej pomocy to niezwykle ważny etap potrzebny do zgłębienia wiedzy z zakresu szeroko pojętej edukacji dla bezpieczeństwa. Nauka ta nie ogranicza się tylko do przekazania umiejętności sprawnego wykonywania zabiegów sanitarnych. W jej ramach uczniowie otrzymują też wiedzę o zdarzeniach kryzysowych oraz różnorodnych zagrożeniach. Ważne jest, że zdobywając umiejętność niesienia pomocy innym, zyskują również wiarę w siebie i we własne możliwości. Natomiast pomagając innym, wyrabiają w sobie odwagę do podejmowania działań w szybkim tempie (Jeziński 2017, s. 17).

Niezbędne wydaje się eksponowanie umiejętności praktycznego wykonania wybranych czynności związanych np. z udzielaniem pierwszej pomocy. Stosowanie ćwiczeń praktycznych w czasie lekcji w ramach edukacji dla bezpieczeństwa może zniwelować obawy uczniów przed indywidualnym zaangażowaniem w udzielanie pierwszej pomocy. Jak zapisano w podstawie programowej dla liceum i technikum, „Niezwykle ważne jest, ażeby kłaść szczególny nacisk na kształcenie umiejętności praktycznych, powtarzanych możliwie często, szczególnie przy nauce pierwszej

pomocy. Wyrabianie w ten sposób u uczniów odpowiednich nawyków ma istotne znaczenie w wykorzystywaniu przez nich zdobytych umiejętności w warunkach realnego zagrożenia, kiedy to naturalnie występujący wysoki poziom stresu utrudnia prowadzenie akcji ratunkowej” (Podstawa programowa kształcenia ogólnego dla czteroletniego liceum ogólnokształcącego i pięcioletniego technikum, s. 21). Różne inscenizowane sytuacje zagrożeń powinny przekonać (i zachęcić) ich do konieczności działania na rzecz innych. Sprzyjać temu może odpowiednio przygotowany układ tematyczny z przedmiotu edukacja dla bezpieczeństwa, w którym należy uwzględnić najczęstsze sytuacje spotykane w życiu codziennym, co w połączeniu z podstawowymi umiejętnościami praktycznymi przygotowuje uczniów do ewentualnego przyjęcia ważnej roli pierwszego świadka zdarzenia w „łańcuchu przeżycia”. Oczekiwać przy tym należy, że w wyniku kształcenia zostanie osiągnięty wzrost motywacji uczniów do podejmowania czynności udzielania pierwszej pomocy (<http://www.bc.ore.edu.pl/Content/142/Edukacja+w+zakresie+pierwszej+pomocy+jako+element+edukacji+dla+bezpiecze%C5%84stwa+-+Marcin+Rudnicki.pdf>).

We wspomnianym powyżej podręczniku dla szkół ponadgimnazjalnych *Po prostu. Edukacja dla bezpieczeństwa* na końcu każdego tematu znajdują się pytania i polecenia, wśród których można znaleźć opisy konkretnych sytuacji do rozwiązania ich przez uczniów. Te konkretne sytuacje powinny skłaniać uczniów do podjęcia określonych czynności ratowniczych. Mamy np. zdarzenie, w którym młoda 17-letnia dziewczyna zemdląła w letni dzień w kościele bogato przystrojonym liliami (s. 19) lub omdlenie na szkolnym korytarzu koleżanki, która niedawno zaczęła stosować dość drastyczną dietę (s. 28). To także przypadek mężczyzny w wieku około 35 lat, który spadł z dachu budynku parterowego i wykazuje brak czynności życiowych (s. 38), jak również upadek i uderzenie głową o betonową posadzkę przez Kasię, potrąconą przez biegnącego kolegę (s. 59). I jeszcze jedna sytuacja, z którą dzieci i młodzież mogą zetknąć się w swoim gronie – na dyskotecę szkolnej kolega nagle upadł z krzykiem na podłogę, po czym jego ciało zaczęło drgać, a z ust zaczęła wyciekać ślina o krwawym zabarwieniu (s. 91) (Breitkopf, Cieśla 2012, s. 19, 28, 38, 59, 91). Właśnie takie i podobne sytuacje należy inscenizować w ramach lekcji z przedmiotu edukacja dla bezpieczeństwa, by wdrażać uczniów do odpowiednich zachowań, do przejawiania właściwych (społecznie, moralnie) postaw.

W podręczniku dla szkoły podstawowej są też przykłady ćwiczeń udzielania pierwszej pomocy osobie, która:

- a) zasłabła gorącego dnia podczas apelu w szkole;
- b) zemdląła, stojąc w zatłoczonym wagonie kolejowym;
- c) leży nieprzytomna na trawniku w parku, oddycha, nie widać innych poważnych obrażeń;
- d) została potrącona przez samochód (oddycha, ale jest nieprzytomna) (s. 86);
- e) oblała się gorącym tłuszczem podczas smażenia;

- f) przez wypadek wypięła środek do czyszczenia toalet przechowywany w nieoznakowanej butelce;
- g) pracowała przez kilka godzin na słońcu, ma bóle i zawroty głowy oraz podwyższoną temperaturę ciała;
- h) wpadła do lodowatej wody i przemoczona wracała do domu w czasie silnego mrozu (s. 110) (Słoma 2017, s. 86, 110).

Przygotowanie nauczycieli do prowadzenia lekcji w zakresie udzielania pierwszej pomocy

Warto zwrócić uwagę na fakt, że skuteczność edukacji w zakresie pierwszej pomocy zależy w dużej mierze od nauczyciela oraz jego umiejętności przedmiotowych i metodycznych. Zakłada się, że edukacja ta będzie prowadzona przez nauczycieli posiadających zaświadczenie uprawniające do prowadzenia zajęć lub potwierdzające ukończenie kursu pierwszej pomocy.

Problem przygotowania nauczycieli do prowadzenia zajęć edukacyjnych w zakresie udzielania pierwszej pomocy został przedstawiony w wydanym przez ministra zdrowia rozporządzeniu (Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 26 września 2009 r. w sprawie przygotowania nauczycieli do prowadzenia zajęć edukacyjnych w zakresie udzielania pierwszej pomocy). Natomiast w art. 8 pkt 1 ustawy o ratownictwie medycznym (Ustawa z dnia 8 września 2006 r. o Państwowym Ratownictwie Medycznym, art. 8, pkt 1) zaznaczono, że podstawa programowa kształcenia ogólnego uwzględnia edukację w zakresie udzielania pierwszej pomocy (chodzi o Ustawę z dnia 14 grudnia 2016 r. Prawo oświatowe, art. 47 pkt 1). Lekcje pierwszej pomocy we wszystkich szkołach – od szkoły podstawowej poprzez gimnazjalną aż do liceum – wprowadzono od września 2009 r., w związku z wejściem w życie wspomnianej ustawy o ratownictwie medycznym. Rozporządzenie Ministra Zdrowia określa natomiast, że „Minister właściwy do spraw zdrowia, w porozumieniu z ministrem właściwym do spraw oświaty i wychowania, określi, w drodze rozporządzenia, zakres wiedzy i umiejętności niezbędnych do prowadzenia zajęć edukacyjnych w zakresie udzielania pierwszej pomocy, tryb prowadzenia zajęć w zakresie udzielania pierwszej pomocy, mając na celu zapewnienie właściwej ich realizacji” (Ustawa z dnia 8 września 2006 r. ..., art. 8, pkt 5). Zgodnie z zapisami ustawy zajęcia mogą prowadzić lekarze systemu, pielęgniarki systemu i ratownicy medyczni oraz nauczyciele, którzy posiadają odpowiednie przygotowanie w tym zakresie (Ustawa z dnia 8 września 2006 r. ..., art. 8, pkt 2, art. 8, pkt 4). Przywołane wcześniej rozporządzenie Ministra Zdrowia z 26 września 2009 r. stanowi, że wiedza i umiejętności niezbędne do prowadzenia zajęć edukacyjnych w zakresie udzielania pierwszej pomocy nabywane będą w ramach szkolenia organizowanego przez podmioty określone w rozporządzeniu Ministra Edukacji Narodowej (Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 26 września 2009 r. ..., § 3), które wskazuje szczegółowe kwalifikacje wymagane od

nauczycieli w tym względzie (Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 1 sierpnia 2017 r. w sprawie szczegółowych kwalifikacji wymaganych od nauczycieli, § 11). W myśl tego ostatniego rozporządzenia „kwalifikacje do prowadzenia zajęć edukacyjnych w zakresie udzielania pierwszej pomocy w szkołach i placówkach, (...), posiada osoba, która legitymuje się zaświadczeniem potwierdzającym posiadanie przygotowania do prowadzenia zajęć edukacyjnych w zakresie udzielania pierwszej pomocy, uzyskanym zgodnie z przepisami wydanymi na podstawie art. 8 ust. 5 ustawy z dnia 8 września 2006 r. o Państwowym Ratownictwie Medycznym” (Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 1 sierpnia 2017 r. w sprawie szczegółowych kwalifikacji wymaganych od nauczycieli, § 11).

W związku z tym opracowano również ramowy program i plan szkolenia przygotowujący nauczycieli do prowadzenia zajęć edukacyjnych w zakresie udzielania pierwszej pomocy, w którym sformułowano następujące cele szkolenia:

- a) przyswojenie wiedzy i nabycie umiejętności praktycznych z zakresu postępowania w różnych stanach zagrożenia zdrowia i życia;
- b) nabycie wiedzy oraz umiejętności z zakresu podstawowych czynności resuscytacyjnych;
- c) bezpieczne użycie automatycznego defibrylatora zewnętrznego;
- d) kształtowanie poczucia odpowiedzialności za jakość pierwszej pomocy;
- e) kształtowanie właściwej postawy etycznej osób uprawnionych do podejmowania czynności pierwszej pomocy;
- f) zastosowanie metod nauczania i form organizacyjnych niezbędnych do prowadzenia zajęć w zakresie pierwszej pomocy (Ramowy program i plan szkolenia przygotowujący nauczycieli do prowadzenia zajęć edukacyjnych w zakresie udzielania pierwszej pomocy, Ministerstwo Zdrowia 2010).

Gotowość niesienia pierwszej pomocy wymaga przede wszystkim znajomości zasad jej udzielania. Uczeń musi wiedzieć, co należy zrobić, aby pomóc osobie poszkodowanej. Z zasadami udzielania pierwszej pomocy uczniowie zapoznają się w ramach przedmiotu edukacja dla bezpieczeństwa. W jaki sposób można więc przybliżyć uczniom podstawy pierwszej pomocy? Oczywiście bardzo ważne jest właściwe przygotowanie merytoryczno-metodyczne nauczycieli (Pękała 1999, s. 321). Natomiast dobór metod będzie zależał od osoby prowadzącej lekcje. Można wykorzystać wykład, opis, instruktaż, pokaz filmu lub slajdów z objaśnieniami nauczyciela. Niezmiernie istotne są jednak ćwiczenia praktyczne, które służą wyrobieniu właściwych nawyków, szybkości działania i precyzji. Oczywiście powinny być poprzedzone instruktażem i pokazem. Na zajęciach należy również wykorzystać metody z elementami sytuacyjnymi i problemowymi (zob. Półturzycki 2002; Bereźnicki 1994; Kupisiewicz 2012; Żegnałek 2003; Żegnałek 2001). Nauczyciel powinien przygotować opis różnych wypadków, które mogą się wydarzyć w szkole lub poza nią. Przykładowo jeden z uczniów odgrywa rolę poszkodowanego, a inny wykonuje wszystkie podstawowe czynności ratownicze – czyli rozpoznaje sytuację

wypadkową, bada poszkodowanego, określa rodzaj urazu, wzywa pogotowie ratunkowe oraz opiekuje się poszkodowanym do czasu przybycia wykwalifikowanej pomocy. Ważne jest, aby uczeń symulujący poszkodowanego dobrze wczuł się w odgrywaną rolę. Urealnieniu wypadków mogą również posłużyć zestawy dydaktyczne do imitowania ran.

Szczególnie przydatna dla nauczycieli realizujących lekcje z zakresu udzielania pierwszej pomocy może okazać się dydaktyka opracowana przez Janusza Ropskiego. Podręcznik ten powstał z myślą głównie o studentach i nauczycielach edukacji dla bezpieczeństwa, dla których wiedza z zakresu dydaktyki ogólnej i przedmiotowej służyć powinna do lepszego przygotowania się i prowadzenia zajęć, a przede wszystkim doskonalenia swojego warsztatu dydaktyczno-wychowawczego (Ropski 2013).

Sposobem podniesienia atrakcyjności lekcji z tego zakresu jest skorzystanie z wiedzy i doświadczenia osób zajmujących się ratownictwem. Nauczyciel może zaprosić ratowników medycznych, których udział w lekcji przyczyni się zapewne do większego zainteresowania uczniów zagadnieniami pierwszej pomocy. Zalecenia takie znajdują się w podstawie programowej. Zajęcia mogą być uzupełniane innymi formami, wśród których wymienić można wizyty w instytucjach ratowniczych, a także spotkania, prelekcje, wykłady z policjantami, strażnikami miejskimi, ratownikami medycznymi, kombatantami, ekologami, psychologami itp. (Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r., s. 196-197).

Niesienie pierwszej pomocy a postawy humanitarne i altruistyczne, czyli o kształtowaniu zachowań prospołecznych u uczniów

W wychowaniu powinno się dążyć do kształtowania w wychowanku zdolności do wyboru dobra i do poświęcenia. Każdy człowiek potrzebuje takich umiejętności, aby własnym życiem umiał odpowiadać na wezwanie dobra, bowiem troska o dobro własne oraz drugiego człowieka jest zasadniczym atrybutem bezpieczeństwa. Odpowiednie kompetencje i postawy wynikające z dobra zapewniają profesjonalne zachowanie wobec niebezpieczeństw w czasie pokoju i wojny (Sępowicz-Busko, Skwarek 2017, s. 64).

Postawa jest kluczowym elementem służącym do wyjaśnienia zachowań społecznych. Postawa jako trwała ocena – pozytywna lub negatywna – może odnosić się zarówno do przedmiotów realnych (ludzi, obiektów itp.), jak i względnie atrakcyjnego tworzywa, celów, takich jak wolność, uczciwość, wierność, miłość, gniew itp. (*Leksykon pojęć dydaktyczno-wychowawczych dowódcy*, 1999, s. 165-166). Pod pojęciem „postawa” rozumie się zazwyczaj względnie trwałe układy przekonań, emocji i uczuć oraz zachowań jednostki w odniesieniu do danego obiektu (osoby, przedmiotu, idei) (*Encyklopedia pedagogiczna*, 1997, s. 611). Ponadto postawa jest ukształtowaną w procesie zaspokajania potrzeb danego człowieka strukturą, powstałą w określonych warunkach społecznych, mającą charakter nie tylko względnie zgodnej

i trwałej wiedzy, przekonań, uczuć, motywów, lecz także pewnych form działania i reakcji podmiotu, związanych z określonym przedmiotem lub klasą przedmiotów (Sowińska 2003, s. 34).

Tematyka kształtowania postaw i zachowań ludzkich (uczniów) nabiera istotnego znaczenia w kontekście edukacji dla bezpieczeństwa. W szczególności chodzi o posiadanie wiedzy o zasadach udzielania pierwszej pomocy i umiejętność jej udzielania w konkretnych sytuacjach zagrożenia zdrowia i życia innych ludzi, które wymagają zdecydowanego i natychmiastowego działania. Mamy zatem na uwadze gotowość uczniów do szybkiego reagowania i niesienia pomocy w tych warunkach, jak również przejawianie postawy humanitarnej wobec osób poszkodowanych i cierpiących. O tym, jak ogromna jest potrzeba kształtowania takich postaw, świadczą chociażby doniesienia z mediów czy obserwacja codziennych zachowań części naszego społeczeństwa. Przyjmuje się, że w naszym kraju corocznie umiera znaczna liczba ludzi (mowa jest o kilku tysiącach przypadków), ponieważ świadkowie wypadków komunikacyjnych, pożarów, utonięć, pobicia i napaści fizycznej, zawałów serca, udarów i innych zdarzeń mogących skutkować utratą ich życia lub zdrowia nie udzielają pomocy osobom jej potrzebującym. Zastanawiamy się, dlaczego tak się dzieje? Co powoduje, że ludzie nie widzą lub nie chcą widzieć, że komuś obok dzieje się krzywda?

Czym jest zatem humanitaryzm i jakie cechy przypisuje się postawie humanitarnej? W ujęciu słownikowym humanitaryzm to „postawa nacechowana poszanowaniem życia oraz pragnieniem oszczędzania cierpień” (*Mały słownik języka polskiego* 1989, s. 228). To również uznawanie godności ludzkiej, braterstwa i równości między ludźmi za najwyższą wartość; postępowanie zgodne z tą zasadą (*Słownik wyrazów obcych* 1980, s. 289). Jest więc postawą odnoszącą się do poszanowania człowieka, jego godności, a także oszczędzania mu cierpień. Natomiast przymiotnik „humanitarny” oznacza: „wykazujący troskę o człowieka, jego potrzeby, mający na celu jego dobro; ludzki” (*Słownik wyrazów obcych* 1980, s. 288). Cechami postawy humanitarnej będą zatem otwartość, empatia, wrażliwość, gotowość do pomagania innym, bezinteresowna troska o dobro innych ludzi. Chociaż słowo „humanitaryzm” dotyczy stosunku do drugiego człowieka, to zasady humanitarnego zachowania się powinny być przestrzegane w odniesieniu do wszystkich istot żywych.

Przede wszystkim jednak potrzeba kształtowania postaw humanitarnego zachowania wiąże się z celami kształcenia. Edukacja szkolna powinna sprzyjać ukształtowaniu u młodzieży takich postaw, cech charakteru oraz kwalifikacji, w tym moralno-społecznych, aby służyła ona społeczeństwu (Okoń 1995, s. 65). Według współczesnej hierarchii celów kształcenia istotne jest eksponowanie systemu wartości, kształtowanie norm życia społecznego, postaw oraz stosunków międzyludzkich. Wśród głównych źródeł wyprowadzenia (stanowienia) celów kształcenia wymienia się fundamentalne, ogólnoludzkie wartości: prawdę, dobro i piękno. Józef Półturycki podkreśla, że wartości służą rozwojowi człowieka, ponieważ „dobro formuje

osobowość, wyzwala z nadmiernego materializmu, sprzyja rozwojowi osobowości, otwiera na potrzeby innych, chroni przed czynami niegodziwymi, prawda pozwala poznać rzeczywistość i chroni przed zakłamaniem, a piękno daje radość” (Półturzycki 2002, s. 47). Szacunek wobec podmiotu, jego indywidualności i niepowtarzalności jest fundamentalnym atrybutem procesu edukacji dla bezpieczeństwa. Stąd istotne jest kształtowanie postaw i zachowań altruistycznych, wrażliwości na sytuacje innych podmiotów w otoczeniu rodzinnym, szkolnym, zawodowym i społecznym. Troska o dobro drugiego człowieka jest wyznacznikiem współczesnych oddziaływań edukacyjnych nie tylko w perspektywie kształtowania bezpieczeństwa (Drabik 2015, s. 55).

Według Mieczysława Łobockiego kształtowanie altruizmu jako wartości uniwersalnej i ponadczasowej jest jednym z podstawowych celów wychowania i często spełnia nadrzędną rolę w stosunku do innych celów przyświecających pracy wychowawczej (Łobocki 1999, s. 28). Konieczność kształtowania postaw altruistycznych wynika z postępu techniczno-naukowego, który sprawia, że cywilizowane społeczeństwa często cechuje zobojętnienie na los i potrzeby innych ludzi (Łobocki 1999, s. 30). Natomiast o efektywności pracy wychowawczej świadczy to, na ile nasz wychowanek potrafi uszanować godność innych osób i przyjść im z pomocą w razie potrzeby.

Obecnie przez altruizm rozumie się zazwyczaj wyświadczenie komuś przysługi w sposób w miarę świadomy, bezinteresowny i dobrowolny, np. niesienie innym pomocy lub wsparcia w wielu sferach życia (*Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku* 2002, s. 101). To także uświadomienie sobie potrzeby okazywania innym swej troski, co ma zazwyczaj związek z poczuciem odpowiedzialności za osobę wspomaganą lub wspieraną. Uczniowie powinni zdawać sobie sprawę z tego, jak ważne jest niesienie pomocy innym ludziom, którzy znaleźli się w sytuacji zagrożenia. Bo przecież zawsze chodzi o „dobro” drugiej osoby i ochronę wartości w życiu człowieka najcenniejszych, czyli jego zdrowia i życia, jak również jego dobytku.

Należy wspomnieć przy tym, że kształtowanie u uczniów gotowości do niesienia pomocy potrzebującym, humanitaryzmu i altruizmu jest jednym z celów edukacji szkolnej. Kształcenie ogólne w szkole podstawowej ma na celu między innymi wprowadzanie uczniów w świat wartości, w tym ofiarności, współpracy, solidarności, altruizmu, patriotyzmu i szacunku dla tradycji, wskazywanie wzorców postępowania i budowanie relacji społecznych sprzyjających bezpiecznemu rozwojowi ucznia (Podstawa programowa kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, s. 11). Natomiast wśród celów kształcenia ogólnego w liceum ogólnokształcącym i technikum jest rozwijanie wrażliwości społecznej, moralnej i estetycznej (Podstawa programowa kształcenia ogólnego dla czteroletniego liceum ogólnokształcącego i pięcioletniego technikum, s. 2). W podręczniku Akademia bezpiecznego zachowania, przygotowanym z myślą o uczniach starszych klas szkoły podstawowej, można we wstępie rozdziału IV znaleźć następujące sformułowanie: „Pamiętaj, koleżanko i kolego, nie odwracaj głowy, jeśli dzieje się coś złego” (Rybarczyk, Deputowski 2011, s. 36),

które autorzy odnoszą, poprzez przedstawioną historyjkę obrazkową, do przemocy wśród dzieci i młodzieży. W VII rozdziale zatytułowanym *Pierwsza pomoc – ja to wiem – bez niej trudno obyć się* zamieszczony jest poradnik pierwszej pomocy, czyli jak pomagamy sobie i innym. Uczniowie mogą przeczytać w nim, że jeśli wydarzy się coś złego, należy zachować spokój i zastanowić się, jak należy postąpić, następnie próbować sprowadzić pomoc, pozostając przy osobie potrzebującej pomocy. Na koniec ważna sentencja: „Życie jest największą wartością, od Ciebie może zależeć bardzo wiele. Działaj zawsze sprawnie, bądź spokojny i opanowany” (Rybarczyk, Deputowski 2011, s. 60-64).

Również w przedmiotowym podręczniku dla szkół ponadgimnazjalnych, w rozdziale dotyczącym organizacji pierwszej pomocy, wskazuje się uczniom, że „świadek zdarzenia przede wszystkim powinien zadbać o bezpieczeństwo własne oraz osoby, która doznała urazu”. Ponadto uświadamia się im, że każdy ma obowiązek świadczenia pierwszej pomocy, a odpowiedzialność za jej nieudzielenie regulują przepisy kodeksu karnego (Breitkopf, Cieśla 2012, s. 8-12).

Idąc dalej, należy stwierdzić, że najważniejszym zadaniem, jakie stawia program przedmiotu edukacja dla bezpieczeństwa, jest kształtowanie odpowiednich postaw: szacunku dla życia i zdrowia, ratowania i udzielania pomocy poszkodowanym. Zatem wśród szczegółowych celów kształcenia, odnoszących się do obszarów tematycznych w zakresie działań podejmowanych w sytuacjach nadzwyczajnych zagrożeń i udzielania pierwszej pomocy, należy koniecznie uwzględnić:

- a) przygotowanie uczniów do udzielania poszkodowanym możliwej w określonych warunkach pierwszej pomocy;
- b) kształtowanie postaw ochrony życia i zdrowia własnego, a także innych osób;
- c) kształtowanie u uczniów postaw gotowości do niesienia pomocy potrzebującym, humanitaryzmu i altruizmu.

Kolejnym sposobem kształtowania gotowości niesienia pierwszej pomocy jest uświadomienie uczniom uwarunkowań zachowań prospołecznych. Świadomość ta sprawia, że zwiększa się gotowość ludzi do niesienia pomocy, ponieważ zdają sobie sprawę z tego, dlaczego nie pomagają innym. Dlatego można zapoznać uczniów ze schematem procesów prowadzących do podjęcia interwencji przez przygodnego świadka. Zastosować można także metody sytuacyjno-inscenizacyjne, podczas których uczniowie przedstawiają różne zachowania i okoliczności mogące spowodować, że osobie poszkodowanej nie zostanie udzielona pomoc, np. jeden z uczniów przez pośpiech albo roztargnienie nie zauważy poszkodowanego, inni będą biernie obserwować lub głośno komentować zaistniałą sytuację. Uczniowie muszą być świadomi, że należy przyjąć osobistą odpowiedzialność za udzielenie pomocy osobie poszkodowanej, nie można oczekiwać, że zrobi to ktoś inny.

Pojęcie odpowiedzialności nabiera szczególnego znaczenia w edukacji. Mając na uwadze cele edukacji dla bezpieczeństwa w zakresie udzielania pierwszej pomocy,

mówimy najczęściej o moralnym wymiarze odpowiedzialności. Rozpatrywana jest ona w kontekście drugiego, „innego” człowieka – stąd mowa o odpowiedzialności społecznej. Tę odpowiedzialność za „innego” rozpatrujemy w relacjach z osobami z najbliższego otoczenia, z którymi łączą nas ciepłe stosunki interpersonalne bądź przynajmniej więzy pokrewieństwa. „Inny” to także nieznan nam bliżej człowiek, mijany na ulicy, spotykany w tramwaju, postrzegany często w sytuacjach dramatycznych, wymagających – jeśli mamy poczucie odpowiedzialności społecznej – naszej interwencji, pomocy (Nowicka-Kozioł 2000, s. 10). Poczucie powinności udzielania pomocy innemu człowiekowi pojawia się w wyniku następujących po sobie procesów: zauważenia, że ktoś potrzebuje pomocy, konstatacji możliwości udzielenia pomocy, dostrzeżenia przez podmiot, że na nim spoczywa odpowiedzialność za los innego człowieka (Doliński 1992, s. 14).

Jarosław Słoma we wstępie do podręcznika dla szkół podstawowych *Żyję i działam bezpiecznie* pisze do uczniów następujące słowa: „Nie możecie jednak własnego bezpieczeństwa opierać tylko na staraniach innych; trzeba o nim myśleć samemu, wiedzieć, jak się zachować w krytycznej sytuacji, jak pomóc sobie i innym” (Słoma 2017, s. 8). Nie można być anonimowym w tłumie czy grupie, przenosić odpowiedzialności na innych. Wina za zachowanie czy działanie niezgodne z określonymi, funkcjonującymi w danym społeczeństwie ramami ulega rozproszeniu. Ponosimy ją nie sami, lecz wspólnie z innymi, minimalizując w ten sposób ciężar przewinienia i ewentualne wyrzuty sumienia. Pozwala to na szukanie usprawiedliwienia dla własnego postępowania i ochronę swojego wizerunku (Gmurek 2016, s. 142). Tym, co przesądza o winie, jest brak reakcji, gdy jedna z osób, a w ślad za nią i inne nie podejmują działań ratowniczych, nie próbują pomóc. Często mamy do czynienia nawet z takimi sytuacjami – o czym media niejednokrotnie donoszą – że przechodzimy obojętnie obok takich osób, udajemy, że nic nie widzimy, albo obserwujemy biernie zdarzenie i oczekujemy, że ktoś inny podejmie interwencję. Zdarza się również, co jest zupełnie niezrozumiałe i przerażające, że świadkowie i obserwatorzy różnego rodzaju wypadków, zamiast pomagać poszkodowanym i przyłączyć się do akcji ratunkowej, zaczynają nagrywać (filmować) te tragiczne wydarzenia.

W badaniach przeprowadzonych przez M. Cierniaka (Cierniak et al. 2012) większość respondentów w obu grupach szkoły gimnazjalnej (93,22%) i szkoły licealnej (94,83%) udzielanie pomocy wobec zagrożenia życia lub zdrowia innej osoby traktuje w kategorii odpowiedzialności społecznej i obowiązku. Należy podkreślić, że wśród uczniów gimnazjum i liceum znajdują się osoby, które nie udzielą pomocy poszkodowanemu, gdyż są przekonane, że za popełnione błędy poniosą odpowiedzialność karną. Jest to 3,39% uczniów gimnazjum i 3,45% uczniów liceum. Co istotne, 3,39% uczniów gimnazjum i 1,72% uczniów liceum twierdzi, że nie udzieli pomocy, ponieważ nie posiada odpowiedniego wykształcenia w tym kierunku. Jest to ważna kwestia, ponieważ – jak wynika z innych badań poświęconych pierwszej

pomocy, które przeprowadziły M. Sowa i E. Mach-Lichota – 68% uczniów uważa, że każda osoba ma obowiązek udzielania pierwszej pomocy; 17% ankietowanych twierdzi, że jedynie sprawca wypadku ma obowiązek udzielenia pomocy ze względu na odpowiedzialność karną w przypadku złego przeprowadzenia akcji; 12% respondentów uważa, że tylko odpowiednie służby mają prawo do udzielania pomocy, a 3% wskazało, że wyłącznie lekarz z pogotowia ma do tego prawo (Olchawa, Fecko-Gałowicz 2017, s. 33).

Zadaniem osób dorosłych, a przede wszystkim nauczycieli, jest kształtowanie postaw altruistycznych i propagowanie wśród dzieci i młodzieży idei humanitaryzmu. Od wykształcenia młodych ludzi i wartości, jakie im przekazemy, będzie zależało ich dorosłe życie. Należy zatem dołożyć wszelkich starań, aby uczniowie potrafili uszanować godność innych osób i przyjść im z pomocą w razie potrzeby.

Konkluzje

Umiejętność udzielania pierwszej pomocy stanowi istotny element w życiu każdego człowieka. Może ona przydać się w każdej chwili, nie tylko w udzielaniu pomocy innym, lecz także sobie (samopomoc). Wzmacnia ona więzi międzyludzkie. Podejście do poszkodowanego, wsparcie psychiczne, rozmowa (o ile jest przytomny) stanowią nie tylko bardzo istotny aspekt pierwszej pomocy, lecz także silny czynnik kształtowania pozytywnych interakcji międzyludzkich, które wzmacniają grupy środowiskowe, rozwijają formy uspołecznienia i usprawniają współdziałanie społeczności lokalnych (Jeziński 2017, s. 17).

Bycie świadkiem lub uczestnikiem wypadku czy nawet kolizji to traumatyczne przeżycie. Trzeba jednak przy tym pamiętać, że obok moralnego obowiązku nad każdym z nas ciąży prawny nakaz udzielenia pomocy. Karane jest jedynie jej niepodjęcie lub oddalenie się z miejsca zdarzenia. Każda inna pomoc jest na wagę złota i może uratować życie. Podstawą jest zawsze wezwanie pomocy oraz zabezpieczenie miejsca wypadku. Nie udzielając pomocy, pozwalamy drugiemu człowiekowi umrzeć.

Zajęcia z zakresu pierwszej pomocy powinny odbywać się zatem na każdym etapie rozwoju człowieka. Szkoła w swoich działaniach dydaktycznych powinna mieć na celu przygotowanie młodzieży do działania w sytuacjach, które zagrażają zdrowiu i życiu. Każdy – bez względu na wiek – powinien dysponować fachową wiedzą i posiadać umiejętności, które pozwolą ratować ludzkie życie. Bierność w sytuacji zagrożenia może kosztować czyjeś życie (Olchawa, Fecko-Gałowicz 2017, s. 30).

Wydaje się, że żyjemy w świecie, w którym ludzie są obojętni na potrzeby i krzywdę drugiego człowieka. Jednak różne wydarzenia – powódzie, trzęsienia ziemi czy, jak ostatnio, pandemia koronawirusa COVID-19 – pokazują, że potrafimy pomagać i często jesteśmy gotowi do poświęceń dla dobra innych osób.

BIBLIOGRAFIA

- [1] BREITKOPF, B., CIEŚLA, M., 2012. *Po prostu EdB: Edukacja dla bezpieczeństwa. Podręcznik dla szkół ponadgimnazjalnych: zakres podstawowy*, WSiP, Warszawa.
- [2] CIERNIAK, M., BARTCZAK, M., BALCERZYK-BARZDO, E., BURSKA, K., STAROSTA-GŁOWIŃSKA, K., 2012, Wpływ szkolenia z zakresu pierwszej pomocy na wiedzę gimnazjalistów w tym zakresie, *Zdrowie Publiczne*, nr 122(2).
- [3] DENEK, K., 1998. *O nowy kształt edukacji*, Wydawnictwo Edukacyjne Akapit, Toruń.
- [4] DOLIŃSKI, D., 1992. *Przypisywanie moralnej odpowiedzialności*, PAN, Warszawa.
- [5] DRABIK, K., 2015. *Rola edukacji w kształtowaniu bezpieczeństwa personalnego*, [w:] *Bezpieczeństwo jako problem edukacyjny*, A. Pieczywok, K. Loranty (red.), Wydawnictwo AON, Warszawa, s. 45-62.
- [6] *Encyklopedia pedagogiczna*, 1997. W. Pomykała (red.), Fundacja Innowacja, Warszawa.
- [7] *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, 2002. T. Pilch (red.), tom 1, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa.
- [8] GMUREK, M., 2016. *Destrukcyjne zachowania jednostek i małych grup społecznych*, [w:] *Społeczne uwarunkowania bezpieczeństwa. Wybrane zagadnienia psychologii i socjologii*, I. Urych, M. Gmurerek (red.), część 2, Wydawnictwo ASzW, Warszawa, s. 139-170.
- [9] <http://www.bc.ore.edu.pl/Content/142/Edukacja+w+zakresie+pierwszej+pomocy+jako+element+edukacji+dla+bezpiecze%C5%84stwa+-+Marcin+Rudnicki.pdf>
- [10] JEZERSKI, Z., 2017. Powstanie i rozwój edukacji dla bezpieczeństwa jako systemu dydaktyczno-wychowawczego w polskich szkołach, *Interdyscyplinarne Studia Społeczne*, nr 1(3), s. 7-22.
- [11] KORBELAK, M., SMOLEŃ, A., 2018. Wiedza uczniów klas IV-VI szkoły podstawowej w zakresie udzielania pierwszej pomocy, *Problemy Współczesnej Pedagogiki*, nr 4(1), s. 7-23.
- [12] *Leksykon pojęć dydaktyczno-wychowawczych dowódcy*, 1999. Warszawa.
- [13] ŁOBOCKI, M., 1999. *ABC wychowania*, Wyd. UMCS, Lublin.
- [14] NOWICKA-KOZIOŁ, M., 2000. *Wprowadzenie. Poczucie odpowiedzialności moralnej*, [w:] *Poczucie odpowiedzialności moralnej jako aspekt podmiotowy*, M. Nowicka-Kozioł (red.), Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa.
- [15] OKOŃ, W., 1995. *Wprowadzenie do dydaktyki ogólnej*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa.
- [16] OLCZAK, J., FECKO-GAŁOWICZ, K., 2017. Wiedza oraz postawy młodzieży gimnazjalnej i licealnej wobec udzielania pierwszej pomocy, *Problemy Pielęgniarstwa*, nr 25(1), s. 29-34.
- [17] PEKAŁA, T., 1999. Edukacja dzieci i młodzieży w zakresie ratownictwa i obrony cywilnej w nowym ustroju szkolnym, *Przysposobienie Obronne – Obrona Cywilna w Szkole*, nr 5.
- [18] PÓŁTURZYCKI, J., 2002. *Dydaktyka dla nauczycieli*, Wydawnictwo Naukowe Novum, Płock.
- [19] Ramowy program i plan szkolenia przygotowujący nauczycieli do prowadzenia zajęć edukacyjnych w zakresie udzielania pierwszej pomocy, 2010. Ministerstwo Zdrowia, Warszawa.
- [20] ROPSKI, J., 2013. *Dydaktyka szczegółowa edukacji dla bezpieczeństwa*, Wydawnictwo AWF im. Jerzego Kukuczki, Katowice.
- [21] Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej szkoły I stopnia, kształcenia ogólnego dla szkoły specjalnej przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej (Dz.U. z 2017 r., poz. 356).

-
- [22] Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 30 stycznia 2018 r. w sprawie podstawy programowej kształcenia ogólnego dla liceum ogólnokształcącego, technikum oraz branżowej szkoły II stopnia (Dz.U. z 2018 r., poz. 467).
- [23] Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 26 września 2009 r. w sprawie przygotowania nauczycieli do prowadzenia zajęć edukacyjnych w zakresie udzielania pierwszej pomocy (Dz.U. z 2009 r., Nr 139, poz. 1132).
- [24] Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 1 sierpnia 2017 r. w sprawie szczegółowych kwalifikacji wymaganych od nauczycieli (Dz.U. z 2017 r., poz. 1575).
- [25] RYBARCZYK, D., DEPUTOWSKI, P., 2011. *Akademia bezpiecznego zachowania. Dla uczniów klas IV-VI szkoły podstawowej*, Wydawnictwo Harmonia, Gdańsk.
- [26] SĘPOWICZ-BUSKO, K., SKWAREK, B., 2017. Wychowanie dzieci i młodzieży do bezpieczeństwa w ujęciu aksjologicznym, *Zeszyty Naukowe PWSZ im. Witelona w Legnicy*, nr 23(2), s. 58-72.
- [27] SŁOMA, J., 2017. *Żyję i działam bezpiecznie. Podręcznik do „Edukacji dla bezpieczeństwa” dla szkoły podstawowej*, Wydawnictwo Nowa Era, Warszawa.
- [28] SOWIŃSKA, A., 2003. *Wprowadzenie do psychologii*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, Katowice.
- [29] Ustawa z dnia 8 września 2006 r. o Państwowym Ratownictwie Medycznym (Dz.U. z 2006 r. Nr 191, poz. 1410 z późn. zm.), art. 3, pkt 7.
- [30] Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. Prawo oświatowe (Dz.U. z 2017 r., poz. 59).
- [31] Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny (Dz.U. z 1997 r. Nr 88, poz. 553).